

ДИСКУСІЯ

Сергій Павленко

МІФ ПРО ХАБАР І. МАЗЕПИ

Член-кореспондент НАН України М. Котляр настільки переконаний у непривабливо-злочинних діях І. Мазеви як претендента на гетьманську булаву, що у цьому зв'язку навіть не допускає сумнівів, якихось застережень: «1687 р. він взяв участь у змові проти Самойловича, звинувативши його в зраді Росії, й посів його місце, давши за це царському воеводі В. Голіцину 10000 червінців».¹

Такий красномовний штрих до портрета Івана Мазеви, що аж ніяк його не красить, як абсолютно доведена істина кочує з дослідження в дослідження у тій чи іншій інтерпретації². Негативістська установка окремих науковців до особи гетьмана взагалі проектує додаткові викривальні нюанси. Л. Вишневський, наприклад, зауважує, що кандидат на булаву «вірний собі, напередодні тієї ради (...) дав Голіцину великого хабаря — 10 тисяч золотом»³. Як не прикро, подібні твердження, що правда в іншій оцінці, зустрічаємо і в зарубіжних дослідників-україністів. За І. Боршаком⁴ безпелаяційно підтверджує згадане звинувачення С. Зеркаль: «Та головний аут його перемоги й вибору — це дана взятка 10000 рублів кн. Голіцину, який фактично переводив виборами»⁵. Розглянемо детальніше, чи мають підстави дані твердження.

ПАДІННЯ САМОЙЛОВИЧА

Як керманіч гетьман Іван Самойлович зробив чимало, аби об'єднати пошматовані землі України в одне ціле. Його політика щодо цього була послідовною, навіть впертою. Він неодноразово висловлював своє невдоволення тим, що Правобережжя залишилося під поляками. Незважаючи на чіткий намір царських дипломатів укласти на цій територіальній основі з Польщею «вічний мир», гетьман наполегливо переконував їх не діяти всупереч українським інтересам. «Вони хоч і заприсягнуть, а проте зрадять, — остерігав він Москву, — папа і ксьондзи знімуть з них прир'ягу, в їхній вірі це можна»⁶.

Та думкою Самойловича зігнорували. Весною 1686 року укладено «вічний мир», згідно з ним закріплено поділ України, Москва зобов'язувалась розірвати перемир'я з Туреччиною і виступити в похід проти Кримського ханства⁷. 8 лютого 1687 року Московщина уклала союз з Австрією, Венецією і таким чином стала членом «Священної ліги»⁸. Іван Самойлович не приховував свого роздратування втратою правобережних земель і намірами царів вийти до Чорного моря. «Не послухала мене дурна Москва, замирилася з ляхами, тепер купила собі лиха за свої гроші», — коментував гетьман «вічний мир» у своєму оточенні⁹. Надіслав він своє обурення і польському королеві. У ньому він не заперечу-

вав участі у майбутніх спільних діях проти Криму, але наполягав повернути козакам Правобережжя¹⁰. Позицію гетьмана адресат передав до Москви, яка прореагувала на те гнівом.

Фактичні дії І. Самойловича проти волі царівни Софії та її дорадника князя Василя Голіцина поставили його у хистке становище і позбавили довголітньої надійної опори, яка виступала гарантом при неодноразових протигетьманських опозиційних виступах. Літописці, очевидно, справедливо дорікають йому за «высокомірие»... непомірне и не только на козаков, але и на духовный стан»¹¹, бо «усіх людей нізащо міли»¹², «не могл насититися скарбами»¹³.

За п'ятнадцятирічний термін гетьманування Іван Самойлович, здавалося б, надійно зміцнив свою владу на Лівобережжі своїяками в старшинському оточенні, призначенням трьох синів полковниками в ключових полках. Його авторитарне правління саме в такій формі і забезпечувало відносний спокій та стабільність на Гетьманщині. Суттєвим фактором надійності становища гетьмана також була московська підтримка. Коли її не стало, внутрішня опозиція відразу знайшла спосіб усунути І. Самойловича від влади. Останній до того ж дав своїм противникам підстави звинуватити його в саботажі під час організації і проведення Першого Кримського походу 1687 року.

«Розповсюдилася чутка, — писав свідок і учасник походу П. Гордон, — що козаки з наказу чи в усякому разі з гетьманського дозволу самі запалили степи з метою перешкодити вторгненню росіян у Крим, внаслідок чого між росіянами і козаками відкрилась взаємна недовіра»¹⁴. Автор щоденника зазначив, що козакам не вигідно було підкоряти кримчан, бо тоді Москва могла б порушити їх вольності¹⁵. Про ці настрої оперативно доносили інформатори в Москву. Федір Шакловитий, виїхавши до війська, віз царське послання: «Великим государям известно, что в степи, позади и по сторонам наших обозов, жители малороссийских городов, ехавшие с харчами за обозом, сожгли конские кормы; ты бы, гетман, про тот пожар велел разыскать со всяким радением и виноватых наказал немедленно, потому что это дело великое»¹⁶.

Гетьман, невдоволений «вічним миром» і Кримським походом, не приховував задоволення від того, що його прогнози збулися, і великій 150-тисячній московсько-козацькій армії довелося без бою відступити.

«Не сказывал ли я, что Москва ничего Крыму не сделает? Се ныне так и есть, и надобно будет впредь гораздо им от крымцов отдыматься!»¹⁷, — зафіксували його слова, сказані з насмішкою, автори чолобитної до царів. Можна погодитися певною мірою з їх аргументацією «ізміни»: Іван Самойлович «не посылал гасити пожарами пылающие поля», не вислав розвідувальні караули «о положении поля проведывать», «совершенно на том стал и советовал, чтоб бояре, их милости, с войсками возвратилися назад»¹⁸. Зрозуміло, гетьман не зраджував царя, але фактично своєю пасивністю, нехиттю гнучкіше діяти, зважаючи на складні обставини, сприяв провалу великої військової операції. До речі, дослідник А. Востоков знайшов свідчення піддячого стрілецького приказу М. Симонова, який доповідав у Москву про не такі вже страхотливі масштаби пожеж: «А как он, Михайло, от Сечи ехал до Конских Вод, и в тех местах на горелых степях трава вышла новая и лошадей кормить по нужде можно»¹⁹.

Крім того, він бачив, що у полках не було голоду, бо «из черкасских городов привозят питье и хлебных и съестных запасов много и продают дешевою ценою»²⁰. Згадане у якійсь мірі підтверджує звинувачення І. Самойловича у нав'язуванні некомпетентному у військових ділах головнокомандуючому В. Голіцину прийняття рішення про відступ. Тим часом царівні Софії, її фавориту потрібна була перемога.

Впливові інтригани при царському дворі дуже очікували послаблення позицій Голіцина як винуватця знищення в Московщині міщичства²¹. Князі Борис Долгоруков, Юрій Щербатов, вирушаючи у похід, навіть одягли чорне траурне вбрання, демонструючи цим наперед свою впевненість у поразці²². В. Голіцин з нетерпінням очікував від свого довіреного Ф. Шакловитого свіжих новин про напружену ситуацію в Москві. У цей же час у ході відступу І. Самойлович наказав після переправи козаків спалити сім мостів через річку Самару²³. Можливо, у безладі відступаючих полків козацьке керівництво не мало зв'язку з московськими підрозділами, які йшли за ним услід. Останнім довелося відновлювати переправи. Але через подібні «дрібниці» у союзницького війська з'являлися цілком слушні сумніви щодо справжніх намірів козацької верхівки. В. Голіцин доручив Л. Р. Неплюєву увійти в контакт з найбільш впливовими старшинами і з'ясувати через них Дійсні інтереси, плани гетьмана²⁴. У щоденнику П. Гордона зазначається, що севський воєвода знайшов для цієї мети двох українців, яким І. Самойлович доручав найважливіші діла: один був генерал-ад'ютантом, інший — секретарем²⁵. Якби вони підтримали гетьмана і розвіяли підозри щодо нього, то, ясна річ, все б залишилося без змін. Однак вони цього не зробили. Можливо, Л. Неплюєв знав, до кого звертатися і що від них може почути.

Та найбільш вірогідно, головну роль у спрямуванні їх оцінок дій і думок гетьмана зіграло відповідне орієнтування севського воєводи, перед військом якого Самойлович спалив мости. Жаждоба помсти змусила того вдатися до пошуку засобів зганьблення козацького лідера. Інтереси великої групи ще раніше розгромлених старшинських опозиціонерів співпали один до одного з намірами Неплюєва. 7 липня вони вкупі з новими зацікавленими спільниками з оточення Самойловича написали донос на гетьмана. На цей раз він вже не мав впливового захисту.

РЕЖИСУРА ЗМОВИ

Оскільки Івана Мазепу обрано у 1687 році гетьманом, то більшість дослідників вважає, що він і був головним ініціатором та диригентом змови проти І. Самойловича. Є про це й літописні повідомлення: «Самойлович по доносу генерального осаула Мазепы в Крымском поході лишен хетманства и в ссылку сослан»²⁶, «взято на Сибир з подыску Мазепыного»²⁷. Ця народно-побутова, бездоказова версія, зрозуміло, має право на існування як пояснення неординарної події. На жаль, саме вона, подібні легендарно-міфологічні трактування стали невід'ємною складовою наукових розвідок.

Історику Ю. Шевченку ніби пощастило знайти документальне підтвердження причетності І. Мазепи до змови. У своїй розвідці він пише: «В архіві чернігівського історика Олександра Ханенка зберігався лист Івана Мазепи до Василя Дуніна-Борковського з Москви від 11 травня 1686 р., в якому Мазепа сповіщав, що «доповів цесарівні Софії про Самойловича». Згодом він передав Василеві Дуніну-Борковському царський дарунок—кунтуш і жупан «на соболях» та 20 гривень срібла»²⁸. Переглянувши вказані джерела, ми з подивом пересвідчилися як у неумлінності автора, так і його тенденційності.

Так, цитований документ написаний у Батурині, він опублікований «Черниговскими губернскими ведомостями» з помилкою — «11 травня 1680 р.», а треба «11 травня 1688 р.». «Докладали мы Пресвітлішійм Великим Государям и Великой Государині их Царскому Пресвітлому Величеству, о справах бывшего гетмана Ивана Самойловича»²⁹, — зазначено в листі. Тобто Мазепа доповідав вже про справи колишнього гетьмана. Ю. Шевченко, щоб підігнати під свої висновки це джерело, фактично його фальсифікує.

«Мазепа організував змову старшин, які подали головнокомандуючому російськими військами В. Голіцину донос, — стверджує згадуваний Л. Вишневський. — Самойлович звинувачувався у зрадництві та зв'язках з татарами»³⁰. Історик Г. Сергієнко нібито знаходить на підтвердження згаданого й аргументацію: Голіцин, пише він, «вдався до того, що доручив генеральному осавулу Івану Мазепі та військовому канцеляристові Василю Кочубею (через воеводу Леонтія Неплюєва) вивідувати думки й висловлювання Івана Самойловича проти політики царського уряду і дій російських вельмож. Про це знав генерал Патрик Гордон і записав у своєму щоденникові (там він назвав Мазепу генерал-ад'ютантом, а Кочубея — секретарем)»³¹. Зауважимо відразу, що автор щоденника згадує генерал-ад'ютанта та секретаря Самойловича, але не називає їх прізвищ. Справді, можна припустити, що це були І. Мазепа та В. Кочубей. Але не більше і при умові, що П. Гордон до Коломаку не спілкувався ні з тим, ні з іншим. Насправді ж це не так щодо першого. Мазепу, зокрема, він знав ще з Чигиринських походів. У щоденнику генерала за 1685 рік є такі записи: «Прибув Мазепа від гетьмана, щоб дізнатися про хвороби його дочки»³², «Боярин і Мазепа вечеряли у мене в цей вечір»³³. Отже, у своїх записах П. Гордон не сумнівався б і назвав би Мазепу, якби насправді Л. Неплюєв давав йому відповідні доручення. Командир двох московських дивізій³⁴, дорадник шведського походження у В. Голіцина під час Кримського походу натомість став свідком надання таємного завдання іншим старшинам, прізвищ яких він не знав. У цьому зв'язку спробуємо їх визначити.

Першим підписав звинувачення у «зраді» генеральний обозний Василь Борковський. Чи міг він бути отим «генерал-ад'ютантом»? На це запитання можна дати ствердну відповідь. Адже генеральний обозний вважався другою особою після гетьмана і відповідав за артилерію, різноманітні військові справи. П. Гордон, не знаючи структури гетьманського управління, але бачачи, що В. Борковський виконує ті чи інші відповідальні оперативні доручення І. Самойловича, міг визначити його посаду на рівні генерал-ад'ютанта. У щоденнику генерал-швед, пишучи про вибори гетьмана, зазначив, що «деякі назвали якогось Борковського, але згодом вони затихли»³⁵. «Якогось Борковського», тобто людини, невідомої автору записок.

Генеральний обозний натомість займав велике суспільне становище на Гетьманщині. Василь Касперович (Карлович) Дунін-Борковський, народившись у 1640 році, був вибельським сотником (1668 р.)³⁶, чернігівським сотником (1669, 1671), посланцем в Москву від Многогрішного (1669), Самойловича (1673), значним військовим товаришем (1672), чернігівським полковником (1672—1685)³⁷. Полковницьку посаду він уступив сину Самойловича — Григорію³⁸.

Перший вирішальний підпис В. Борковського під чолобитною багато про що говорить. Гетьман, давши йому поважний уряд генерального обозного, фактично усунув його від реальної влади. Номінально займаючи високе становище, В. Борковський, живучи у Чернігові, водночас не мав у руках силових управлінських важелів. Він був віддалений від артилерії, що підпорядковувалась йому, батуринського оточення. Гетьман Самойлович самовладно керував полками, старшинами, не маючи бажання мати у резиденції впливового заступника. Роль же почесного генерала В. Борковського ображала. І це відчували, розуміли ті, що переконали його йти на великий ризик.

Царі могли, як і в попередні роки, підтримати Самойловича (недавнього «єдиного оракула і душі всіх російських заключень» (П. Гордон³⁹) і не зважати на таємні інтриги щодо гетьмана навіть близьких до них вельмож, йти на смертельну небезпеку заради кар'єри Івана Мазепи?

Найбільш логічною нам видається гіпотеза про особисте зацікавлення В. Борковського посісти на гетьманський уряд. У цьому його, очевидно, переконав Л. Неплюєв, опозиційна партія старшин. Не випадково прізвище генерального обозного як кандидата на посаду гетьмана висукувалося частиною козацької старшини під час виборів 25 липня 1687 р. біля ріки Коломак⁴⁰. Головні рушії змови розуміли, що переворот приречений на поразку, якщо при всіх максимальних бажаннях ставити за мету заміну всієї креатури Самойловича. На це не пішов би В. Голіцин, царі, оскільки поява нових непрогнозованих і мало-знаних лідерів не давала гарантій підлеглості краю.

Найбільш зацікавлені у результатах зміщення гетьмана і правлячої старшини безурядні опозиціонери в реаліях, що визначалися, контролювалися Москвою, не могли відразу претендувати на гетьманську булаву. Борковський же як компромісна високопосадова особа відповідав вимогам моменту. Підкуплений вигідною для нього пропозицією, перспективою зайняти перше місце в гетьманській резиденції, генеральний обозний, зваживши на голіцинське невдоволення Самойловичем, ситуацію, своїм підписом формально очолив заклад. Якщо він і не був тим попереднім «генерал-ад'ютантом», якого згадує Гордон, то у всякому разі його позиція щодо написання чолобитної стала вирішальною і визначальною.

У ролі гордонівського «секретаря» могли бути на тоді генеральний писар Сава Прокопович та реєнт Генеральної Військової Канцелярії Василь Кочубей. Останній, до речі, вночі 23 липня, перед арештом І. Самойловича прийшов до В. Голіцина та Л. Неплюєва «і доніс, що все за його наказом виконано»⁴¹. Щоправда, він міг бути і рядовим учасником змови, бо чолобитна підписана за 16 днів до цього, а отже, всі її автори вже виконували ті чи інші організаційні змовницькі функції.

Якщо В. Борковський, С. Прокопович чи В. Кочубей ініційовані до дій проти І. Самойловича Л. Неплюєвим, силою обставин, що склалися, то в таборі на Коломаку у зв'язку з військовим протистоянням зібралось чимало покривджених, зміщених, з урядів знатних військових товаришів-опозиціонерів, які чекали лише натяку, аби розправитися з гетьманом. Головну скрипку у цій команді грав Родіон Григорович Дмитрашко (Райча), угорський серб⁴², який у 1665 році з 500 чоловік «товариства хоругвей волоских»⁴³ з'явився на Правобережжі і почав служити промосковсько настроєним гетьманам. З 1667 року він переяславський полковник, який господарює на великій території з резиденцією у Барішівці. Многрішний, занепокоений зростанням його авторитету, автономністю дій, у 1671 році арештовує козацького ватажка і усуває від полковництва. Р. Дмитрашко, оселившись у Батурині, наступного року стає одним з головних учасників успішної антигетьманської змови 1672 року.

Повернувши переяславський уряд, полковник бере активну участь у боротьбі проти дорошенківських військ та кримчан. Весною 1674 року він призначений наказним гетьманом і з двадцятитисячною армією вирушив на Правобережжя⁴⁴. І. Самойлович, мабуть, як і Многрішний, побоюючись такого конкурента, того ж року усунув його від полковницького уряду. Незадоволений полковник брав найактивнішу участь у протигетьманських змовах 1676 та 1682 років. Як показували свідки під час суду у 1677 році, він прагнув «пана гетьмана... застрілити с pistolsета, у войску»⁴⁵. Помилували його і після суду в Переяславі у січні 1683 року⁴⁶. Правобережний полковник Іскрицький, як передавали Самойловичу, в одній з розмов дивувався, «что Дмитрашко до сих пор там не заколотив»⁴⁷. Сербії Войца займає уряд переяславського полковника після свого друга-серба у 1674—1676 роках, а потім у 1679—1683 роках. Він теж не прижився у гетьманській команді.

20 березня 1685 року померла старша дочка Самойловича Параска, дружина київського воєводи, а через два місяці, 19 травня, — син Семен, стародубський полковник (1680—1685). Підозри в отруєнні їх впали на гадяцького полковника Михайла Васильовича (Галицького), племінника Самойловича. І. Мазепа у листі до царів 7 жовтня 1692 зазначав, що він, рвучись до влади, «бывшему гетману, дяде своєму искал зла»⁴⁸. Неабияку загрозу від дій, інтриг, позбавленого уряду ще Самойловичем экс-полковника гетьман вчував у 1688—1692 роках, про що свідчать його численні прохання до Москви.

Р. Дмитрашка іі М. Галицький, усунуті від владних повноважень, але маючи зв'язки, маєтності, амбіційні претензії на гетьманський уряд, лідирували в опозиційному потенціалі старшинства, були готові в будь-який момент ініціювати переворот.

У чолобитній зазначено: «Судейського уряду уже от четырех лет не отдаст, для того, что никого за доброго человека не имеет и хочет, чтоб тот судейский уряд за великие деньги был куплен»⁴⁹.

У цих рядках — наболіле судді* Михайла Воеховича-Височанського (Вужевича), військового писаря за гетьманства Я. Сомка, по генерального писаря у П. Дорошенка⁵⁰, якийсь час (1683) генерального судді у Самойловича.

Невдоволений своїм невизначеним становищем знатного військового товариша був зміщений з впливового уряду Степан Петрович Забіла, який у 1674—1677 роках сотникував у Борзні, а потім до 1683 року (часу суду над змовниками) виконував різні обов'язки генерального хорунжого⁵¹.

Костянтина Дмитровича Солонину козаки пропонували на гетьмана ще в 1672 році⁵². Він був з незначними перервами київським полковником (1669 — 1678 р.), а потім без уряду.

Велику образу на Івана Самойловича мав Яків Кіндратович Лизогуб. Він зробив блискучу кар'єру на Правобережжі — служив канівським полковником (1662—1673 рр.), генеральним осаулом у Дорошенка (1674 р.), часто виконував при цьому обов'язки наказного гетьмана. Переяславський полковник Родіон Дмитрашка (Райча) переконував його перейти на Правобережжя. Лизогуб переказував Самойловичу: «Рад бы он, Яков, совсем своим домом и пожитки на сторону царского величества, за Днепр перейти да — славу свою утерает: тут де он — начальным знатным человеком и все тое стороны люди его слушают»⁵⁴. Після переходу ж він фактично став звичайним конотопським обивателем і ніякої впливової посади не отримав.

У подібну ситуацію потрапив Григорій Михайлович Гамалія — посол до турецького султана від Виговського (1659), пирятинський сотник (1663), з незначними перервами лубенський полковник (1665—1669), охотний полковник у Дорошенка (1669), паволоцький полковник (1672—1673), генеральний осаул в Дорошенка (1674)⁵⁵.

М. Маркевич висловлює припущення, що чолобитну взагалі писали не старшини, а московські урядовці, бо ж Григорій Гамалія згадується у ній з обвинуваченням за слова про договір 1654 року: «Нас не саблею взяли»⁵⁰. Таким чином ніби сам на себе власним підписом ствердив звинувачення.

Проаналізувавши джерела доносу, ми прийшли до висновку, що в основу його лягли насамперед свідчення:

1) воєводи Л. Неплюєва (про спалення мостів, про спільну поїздку М. Галицьким в Крим* та про приїзд у Батурин з повідомленням про

*У деяких дослідженнях (О. Оглоблин, М. Дмитренко) його називають генеральним суддею. Але на момент коломацької змови він мав уряд звичайного судді.

«вічний мир», від чого гетьман «запечалился зело и был печален многие дни, и, кроме того, что пред Окольным словами нежелательными виявился»⁵⁷);

2) генерального обозного В. Борковського (тільки він як мешканець Чернігова міг добре знати подробиці конфлікту війта та міщан з Григорієм Самойловичем, сином гетьмана⁵⁸, що казав гетьман у нього на обіді);

3) знатного військового товариша з Переяслава Р. Дмитрашки (Райчи) (у доносі є слова: «іюля в 6 день, призвав к себе Дмитрашку, говорил...»⁵⁹, а також переповідається мовлене гетьманом переяславсько-му війту);

4) скинутого гадяцького полковника Михайла Галицького (у доносі фігурує чотири епізоди, пов'язані з ним, Гадячем, гадяцьким суддею С.Гречаним*).

Авторство інших звинувачень встановити важко. Єдине, що не підлягає сумніву: у доносі зафіксовані слова І. Самойловича, сказані ним неочачно переважно у Кримському поході та напередодні. Причому компонувало аргументами донос не батуринське коло гетьмана (воно б дало чимало промовистих свідчень про його поведінку, зловживання у резиденції у 1680-х роках), а старшинське оточення, яке проживало у полках. Написання чолобитної проводилось найвірогідніше під контролем Л. Неплюєва чи його головуванням, оскільки її текст вміщує гетьманські висловлювання, про які мав знати лише він. Запис про Гамалію вказує на те, що спочатку донос формулювало разом з севським воеводою звужене коло старшин, найвірогідніше В. Борковський, Р. Дмитрашка (Райча)**, Михайло Галицький, а вже написане пропонували для підпису іншим, які у поспіху або його не читали, довіряючи авторитетним переднім автографам, або не вважали небезпечною незначну обмовку, яка більше стосувалася І. Самойловича, бо він як свідок антисоюзницької репліки не підправив підлеглого.

Про те, що донос готувався без участі Мазепи, свідчить така красномовна деталь у ньому: «людей старинных войсковых заслуженных всякими своими вымышленными способы теснит, и слова доброго не говорит. А иных, мелких, незаслуженных, с собою поставливал»⁶⁰. Оскільки Іван Мазепа був найбільш довіреною особою Самойловича, він переговори від імені гетьмана з царськими урядовцями, часто виконував його делікатні приватні доручення (іздив у Москву у справах сина і дочки*** Самойловичів⁶¹, забирав коштовності у зятя**** Федора⁶², то

---

* Степан Гречаний при гетьмані Брюховецькому був генеральним писарем. С. Величко у літописі зазначає, що завдяки його турботам Івана Самойловича, красноклядинського сотенного писаря поставлено сотником спочатку у Веприку, потім у Красному Колядині, а вже звітти «при сприянні того-таки генерального писаря» наказним чернігівським полковником. Посада гадяцького судді явно не відповідала тій послузі, яку зробив С. Гречаний у свій час майбутньому гетьманові: ймовірно, що гадяцький суддя теж мав причетність до написання чолобитної.

** У доносі висловлене прохання, аби «гетьман был казнен». Саме таке покарання мав понести за виступи проти І. Самойловича Дмитрашка (Райча), який був помилуваний, але не простив свого кривдника, бажаючи йому подібної участі.

*** Доктор історичних наук Ю. Мицик віднайшов у польських архівах лист від 19 березня 1683 року якогось агента про поїздку І. Мазепи до Москви і вчинений на нього замах: «В цих днях Івана Мазепу, осавула війська гетьмана запорозького сіверського, котрий приїздив з дарунками (?) до дарів їх м[илостей], приносячи (?) гетьманську дочку з зятем Шереметом, а сина (сина І. Самойловича. — Ю. М.) визволяючи з закладу, коли він їхав уночі з учти від одного боярина, слуги князя Троякурова кілька разів рубнули в голову і в руку. За це їх було бито батогами, а за сина дворянського, відкуповуючи від шибениці, заплатили півцверті тисячі рублів».

**** 20 березня 1685 року померла в Києві дочка І. Самойловича Параска, дружина київського воеводи Федора Шереметьєва. Очевидно, закид старшин і простолюди

явно у контексті доносу йдеться про нього. Генеральний осавул був не-місцевий, з Правобережжя, але завдяки своєму таланту, гнучкому розуму швидко став найбільш впливовою особою на Гетьманщині. Згада-не, ясна річ, не подобалося «більш заслуженим».

В. Голіцин, який з усіх старшин найбільше знав І. Мазепу і симпа-тизував йому як високоосвіченій людині, водночас напряду не звернув-ся до нього з'ясувати дійсні наміри І. Самойловича. Це, як писали ми раніше, він доручив Л. Неплюєву. Пояснення цьому, як на нашу думку, таке: І. Мазепа вважався дуже близькою людиною до І. Самойловича, а тому контактування з ним з цього приводу або не дало б очікуваного результату, або взагалі було небезпечно — викрило б прагнення голов-нокомандуючого гетьману.

Підпис* І. Мазепи під чолобитною все ж є⁶³. Нічого суперечливого у цьому нема. Факт написання чолобитної, санкціонованої В. Голіци-ним, активні дії Л. Неплюєва щодо розширення кола учасників анти-гетьманського перевороту поставили генерального осавула перед реаль-ністю, яка вже була задалегідь визначена. Зайняв би він іншу пози-цію — потрапив би до табору переможених і скинутих з урядів стар-шин й не став би головним претендентом на гетьманську булаву. Сам Іван Мазепа пізніше, у 1693 році, дав таку оцінку коломацьким подіям московському посланцеві Вініусові: «Гетман бывший Иван Самойлов частию таких же враждебных клевет и лживых наветов оболган и по-страждал; хотя дельцы, будучи тогда в уряде воинском, и с протчею старшиною и с полковниками на него били челом, точию о единой его от гетманства отставки, для ево суровости и что очьми уж худо виділ; а чтоб ево разорять, иминие ево пограбить и в сылку совсем в Сибирь ссылать, о том де нашего ни челобитья, ни прошения не бывало»⁶⁴. З цього зізнання випливає те, що Мазепа як учасник протигетьманської змови був згодний із зміщенням І. Самойловича з посади насамперед у зв'язку з його хворобою, а також через зверхнє ставлення до оточен-ня, ігнорування старшинської думки. Про свого патрона генеральний обозний не міг засвідчити «враждебных клевет и лживых наветов». Та без них, така була дійсність, відставка не мала б серйозного підґрунтя.

Звинувачення з відповідною «аргументацією» писали без його уча-сті найбільш зацікавлені старшини. Ситуація диктувала їм не кращий спосіб відставки їхнього нелюбого керманича: на жаль, альтернативи традиційній «ізміні» у системі устрою Гетьманщини у складі Московії не було. Гетьман не призначався на якийсь загальновизначений термін.

гетьману у скупості, надмірному прагненні збагатитись, правомірний. Після похоро-ну він порушує справу про повернення йому посагу Шереметьєвими. Ось що про це пише Патрік Гордон, який тоді перебував у Києві: «5 числа (червня 1685 року. — Авт.) Мазепа і бунчужний були прислані гетьманом у Київ, щоб, згідно з Цар-ським наказом, отримати дорогоцінні коштовності, гроші, одяг та інші речі, які гетьман дав своїй дочці при вступі її у шлюб. Вони пред'явили великий список грошам, які гетьман в різний час посилав своєму зятю, і в тому числі навіть ті, які призначалися для війська, що склало 7 714 р. З числа їх 2 500 Р - були запла-чені за будинок в Москві, який, згідно з царським указом, також повинен був бути повернутий гетьману. В тому ж списку показані всі подарунки, які при весіллі і після зробили полковники та інші особи, а також різні інші речі, про які боярин не в змозі був згадати (...) Боярин віддав увесь срібний посуд, який ва-жив більше ста фунтів, також перли, дорогоцінні коштовності і 19 кілець, оцінених в 760 рублів, плаття і хутра вартістю в 1 000 р., білизну всяку і домашні прина-лежності, отримані його дружиною від її батька. Подарунки ж зроблені йому полковниками та іншими особами, він не повернув, тому що ця вимога була про-тивна всякій справедливості, хоча вони і були означені в списках в обох уповно-важених».

* Дискусія про те, чи підписував чолобитну І. Мазепа, виникла в зв'язку з помилкою, допущеною при публікації «Источников Малороссийской Истории» Д. Бантиш-Ка-менського (у виданні підпису нема). Водночас в оригіналі, у списках севського сто-лу, він є.

Його влада була фактично неконтрольована знизу і не підзвітна виборцям (козакам, старшинам), а залежала передусім від вірності царям. З одного боку, це влаштовувало до пори до часу зверхника, його прихильників, а, з іншого, боку, постійно робило гетьмана жертвою-заложником недосконалості існуючої недемократичної форми правління. Влада в обраного на козацько-старшинських радах зверхника можна було відібрати лише дошкульним доносом-компроматом, бунтом, знищенням, а не мирним переобранням, як це робилося найчастіше в залежності від тих чи інших обставин на Запорізькій Січі. Хоча й там нерідко все це супроводжувалося кровопролиттям.

У 1687 році в старшинському середовищі поширено вірш «Эй, Иване, поповичу-гетмане!». Він — немов моральне виправдання учасника змови проти гетьмана:

«Эй, Иване, поповичу-гетмане!
Чому ти так пустив себе в недбанье?
Ой був еси зпершу добрим всім паном,
Потом еси зостал гордим всім станом!
Принявся есь цілодушне гетмановати,
Жеби твоим и потомкам в том стати.
Неуважав давно в войску волности,
И всім станом належитой годности.
Себе тилко почитал — есь так быти,
Же твой рожай з давних давен стал жити.
Забув еси, же тя з любви избрано,
И старшим себи паном названо.
Ради теби отнюдь стало не треба
И мислил-есь, аки би изшел з неба.
Нелюбил-есь межи людми любови,
Бісиди всі прировнал-есь обмови,
Жеби никто ни с ким не іл хліба:
Сварки теби у всіх было треба.
Ой чому ж так против нашої речи віри
От коеи виникане не віри?
Бог сам любит у всіх любов и згodu,
Ти противку показал-есь уряду.
Не хотів-есь того нічого видіти,
Жеби и то з ким дружно міл жити»⁶⁵.

Самійло Величко, цитуючи цей вірш у своєму літописі, зазначає, що, «по зняттю гетмана Самойловича з гетманства... зараз єден нікто з ближних его подручних такія зложил и написал о нем річи, котория зде полагаються»⁶⁶. В. Шевчук цілком слушно висуває гіпотезу про авторство Івана Мазепи, «бо, наскільки знаємо, Із підручних Самойловича тільки він і писав вірші»⁶⁷. Рядок вірша «Скінчив, ах, мені жалко, ти жорстоко...»⁶⁸ дуже вже резонує з отим пізнішим мазепинським зізнанням посланцеві Вініусові про І. Самойловича, який «оболган и пострадал» і якого несправедливо заслали до Сибіру.

Співчутлива оцінка Мазепою подій 1687 року, виклад «невинних» тодішніх намірів старшини («просим конечной его гетманской перемены») дещо суперечать з тональністю коломацького перевороту. У суботу, 22 липня, гетьману не дали дослухати у церкві службу — колишній переяславський полковник Бойца Сербии зі словами «Пане гетьмане, потребує тебе військо» взяв його за руку і вивів надвір⁶⁹. Відразу ж Костянтин Солонина, як оповідає С. Величко, «похопився було вдарити гетьмана обухом»⁷⁰. Порятований московськими полковниками, він разом з сином Яковом був доставлений у резиденцію В. Голіцина, де знову його мало не забили. На Самойловичеві виправдання гостро від-

реагували дошкульними репліками Р. Дмитрашка, К. Солонина та Г. Гамалія⁷¹. Вони говорили головнокомандуючому: «Мы с большим трудом могли удержать народ, чтоб он не растерзал гетмана: так он стал всем ненавистен»⁷². У запалі звинувачень Р. Дмитрашка намагався вдарити свого кривдника шаблею, але хворого на очі, з мокрою пов'язкою на голові від головного болю і. Самойловича врятував В. Голіцин⁷³.

Зміщення керівника Гетьманщини у такій жорстокій формі — явна ознака того, що переворот здійснювався не за можливим «європейським сценарієм», баченням Мазепи («а чтоб ево разорять, имене ево пограбить и в сылку совсем в Сибирь, ссылать, отом де нашего... прошения не бывало»), а в реальності за месницькою режисурою — настроєм скривджених старшин — передусім Р. Дмитрашки, В. Сербина, М. Галицького, К. Солонини та Г. Гамалії, які жадали крові, знищення поваленого противника.

При цьому у поваленні І. Самойловича важко виділити лідерство якогось старшинського угруповання. Під час Кримського походу утворилася дійова коаліція як колишніх дорошенківців (Г. Гамалія, Я. Лизогуб, М. Вуяхевич, І. Мазепа, В. Кочубей), так і невдоволених старшин, що висунулися в козацькі зверхники в основному на Лівобережжі (Р. Дмитрашка, В. Сербин, М. Галицький, В. Борковський, С. Прокопович, К. Солонина, С. Забіла). Різні за зв'язками, устремліннями, вони об'єдналися на ґрунті загального небажання бачити далі на гетьманському уряді самовладного авторитарного правителя. З ним пов'язувалися економічні негаразди, труднощі. Не випадково коломацький переворот верхів неофіційно санкціонував у такий же спосіб розправу низів щодо «арендарів и иных людей значних и приятелей гетмана бывшего»⁷⁴. Козаки полтавського полку, побивши свого полковника Лазара Горленка, спалили його разом з полковим суддею у печі⁷⁵. У Гадяцькому полку забили осавула М. Кияшка*⁷⁶. Погроми старшинських маєтностей відбулися у Воронкові⁷⁷ та інших місцевостях.

ЛЕГЕНДИ ПРО ХАБАР

Після арешту⁷⁸ Самойловича у козацькому таборі відразу почалося жваве обговорення претендентів на гетьманську булаву. Думки козаків настільки розходилися, що вирішено було відкласти вибори⁷⁹, аби встигли приїхати на раду духовні особи її знатні козаки з інших полків. За свідченням німецької преси, тоді ж розглядалося чотири кандидатури⁸⁰. Найбільш певні джерела (П. Гордон) називають серед них І. Мазепу, В. Борковського, менш надійні — полкового обозного Полтавського полку Прокопа Левенця⁸¹ (був полковником у Полтаві в 1674—1675, 1677—1678) та Якова Лизогуба⁸². Гостра дискусія у таборі і поза ним супроводжувалася репресіями щодо наблизених до І. Самойловича — були скинуті з урядів, арештовані сват гетьмана Федір Сулима⁸³, полковники Леонтій Полуботок⁸⁴ (переяславський), Григорій Самойлович⁸⁵ (чернігівський), Максим Ілляшенко⁸⁶ (лубенський), Ярема Непрак⁸⁷ (ніжинський), Павло Герцик⁸⁸ (полтавський), Григорій Карпович (Коровка-Вольський⁸⁹) (київський). Ще раніше під арешт потрапив стародубський полковник Яків Самойлович. Через безладдя, скинення-побиття головних старшин фактично козацьке військо забунтувало і стало малокерованим. Московське командування змушене було поспішати з вибором гетьмана.

* При Многогрішному був компанійським полковником, який, відвоювавши у П. Дорошенка Лубещину, як пише С. Величко, «через своє жосткосердя та шаленство... лото й по-тиранському вирубував невинних людей, що виїхали з сіл та міст за сіном і дровами». Десять років обіймав уряд миргородського полковника (1670—1671).

24 липня у похідній ставці Голіцина опозиціонери-оереможці визначили статті, на яких має присягати новообраний гетьман. В основному вони обмежили правове поле Гетьманщини у порівнянні з договором Б. Хмельницького 1654 року та Глухівською угодою 1669 року. Коломацькі статті звували владу гетьмана у справі розпорядження військовими землями, підтвердили право й обов'язки старшини доносити на свого головного керманіча, обмежили певними рамками можливості його скинення і вперше постарили питання про те, щоб «народ малоросійський всякими меры и способы с великоросійским соединять и в неразорванное крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением» і щоб «никто б голосов таких не испушал, что Малоросійский край — гетманского регименту, а отзывался бы единогласно: «Их ц. пресв. в-ва самодержавной державы гетман и старшине народ малоросійский обще с великоросійским народом»⁹⁰.

У Москві були вражені несподіваною значною перемогою на Коломацькій раді. У царській грамоті від 5 вересня 1687 року є такі рядки: «Да притом же обрании ты, кн. Голицын с товарищи, постановили и написали статьи со многуо прибавкою их вел. г-рей именованью и чести, и привели их (Військо Запорозьке. — прим. автора) в нижайшее к ним, вел. г-рем, подданство и крепкое обещание и во многуо их г-рей, прибыль и в пространство... И те все вышеописанныя дела милостью Божеоу, щастьем их пресв. в-ва и службою вашею совершилися благополучно, без всякия их в-вам противности и замешания и без кровопролития и без убийства...»⁹¹.

А. Яковлів закидає докір учасникам переговорів з українського боку щодо договірних статей: «На жаль, не знайшлося там нікого, хто б виступив в оборону державних інтересів Війська Запорозького й народу українського». І далі: «Тим часом ситуація на Коломаку усе В. З. не була загрозна й можна було б не йти на такі великі уступки...»⁹². Ці зауваження, як на нашу думку, несправедливі, оскільки не враховують важливої деталі: на момент обговорення статей українська сторона не була рівноправним партнером переговорного процесу. Опозиціонери — переможці Самойловича перебували у стані кандидатів-претендентів на найвищі посади в Гетьманщині, зокрема її на гетьманську. Це зумовлювало їх надзвичайно обережну поведінку, прагнення не загострити стосунки з В. Голіциним, від вирішального слова якого залежало тоді практично все. Головнокомандуючий московського війська зі своєю свитою, хитро і в своїх інтересах спланувавши хід «чорної» ради, зумів загнати безпортфельних старшин у глухий кут, коли ті запропонували, аби «всі пожитки бувшого гетьмана Івана Самойловича, також і дітей його, бувших чернігівських та стародубського полковників, віддали їм у військовий скарб»⁹³.

Патрік Гордон зафіксував у щоденнику його диктатреакцію на звернення українців:

«Після деякої роздуми сказав генералісімус з властивою йому природною жвавистю дуже коротко: «Не вважаючи на те, що все, що зрадникові належало, за силою законів припадає царям, хоче він усе-ж сам, з небезпечністю підпасти царській неласці, взяти на себе, що козацьке військо здобуде половину майна зрадника, а друга частина мусить піти до царського скарбу»⁹⁴. Саме у цій редакції і прийнято відповідну статтю. Лише після цього було порушено питання про претендента на булаву і розподілено наперед уряди. Свідчення П. Гордона цінне тим, що воно спростовує розповсюджене твердження, що В. Голіцин «згодився за гроші скинути Самойловича й дати гетьманський уряд Мазепі»⁹⁵ (А. Яковлів). Головнокомандуючий, як видно, діяв в інтересах Москви. Якби він отримав заздалегідь хабар, то мав би всі відповідальні повноваження, аби і дати більше вольностей козакам, і залишити скарби Самойловича неторканими у Батурині.

Версія про таємні зносини Голіцина з Мазепою напередодні «чорної» ради логічна з точки зору пропозиції першого («Знатніші з козаків спитали цілком таємно, кого найбільше хотів би генералісімус мати за гетьмана, — пише П. Гордон. — І коли вони здобули натяк, що така людина Мазепа, то підписали всі вони у такому напрямі ще цього вечора лист»⁹⁶).

Довкруг згаданого моменту тому не випадково з'явилося чимало гіпотез, чуток та й звичайних пліток. Розглянемо деякі з них.

Перша. За викладом автора «Історії Русів», напередодні ради І. Мазепа обдарував багато «секретаря міністерського Башмакова; запевнив через нього самих міністрів про значні суми їм од нього призначені за вибір його в гетьмани»⁹⁷.

Друга. Д. Бантищ-Каменський «чув від одного шановного потомка Борковського: ніби Голіцин пропонував останньому гетьманство за десять тисяч рублів, на що Борковський через свою скупість не згодився. Мазепа випросив у нього з великою трудністю вказану суму, отримав бажане і заплатив борг з військового скарбу»⁹⁸.

Третя. М. Маркевич другу легенду записав у власній інтерпретації: «Не хочу назвати прізвище, яке, по цій легенді, носив при житті упир; він був дуже багатий і ще більше скупий. Його хотіли вибрати в гетьмани; князь Голіцин, учасник справ і вірний слуга царівни Софії Олексіївни, попрохав в упиря хабара з тим, щоб доставити йому гетьманство; упир не дав хабара; Мазепа, Іван Степанович, людина кмітлива, полюбуюча гроші, але знаюча, як їх використати, коротше кажучи, мій прадід (?!), зайняв в упиря суму, яку бажав кн. Голіцин; у той же час він став гетьманом, і з військової скарбниці повернув упирю гроші»⁹⁹. Упир — це той же В. Борковський, який за життя славився своїми численними церковними пожертвами*, але, померши, завдяки чийсь фантазії або навмисному спалюванню зажив у непривабливому образі:

Кажуть люди:
що полковник
По ночах блукає, —
То душа його страдна
Упокою все шукає...¹⁰⁰

О. Лазаревський, оперуючи кількома універсалами, приходять до висновку: «Не любив Борковського Мазепа, певно, за його багатство та скупість, тому що був заздрисним і ненаситним. Не любив Борковського і народ — за його жорстокість до своїх «підданих». Нелюбов народу до Борковського засвідчується тим чернігівським повір'ям про цього багача, що записав Маркевич»¹⁰¹. Зауважимо відразу, що після смерті Борковського у 1702 році чимало його маєтностей перерозподілено Мазепою іншим власникам впливових урядів. І це зроблено не тому, що гетьман зневажав генерального обозного, а тому, що села мали статус рангових, тобто давалися урядовцю на час його повноважень. У спадок вони не передавались.

Про скупість, жорстокість В. Борковського теж немає ніяких звісток, окрім літературного, історіографічного походження. Фабула ж — «він відмовився від гетьманської булави, поскупившись заплатити за неї князю Голіцину 10 тисяч рублів»¹⁰² — позбавлена всілякої логіки. Такою сумою (50 тисяч золотих), по-перше, він навряд чи міг розпоряджатися, тим паче мати її у поході, при собі (за службу отримував у рік всього-на-всього 1000 золотих). По-друге, якби у нього вона й була, то генеральний обозний її б не пошкодував за надання гетьманської посади. Адже гетьман розпоряджався військовим скарбом безконт-

* В Успенському храмі Єлецького монастиря у свій час висів портрет ктитора В. Борковського, а над могилою на надгробку був висічений напис, який лаконічно у поетичній формі оповідає про заслуги, життєві віхи помітного діяча доби Мазепи.

рольно на власний розсуд. Тому компенсувати приватні витрати йому б не було ніякої проблеми.

На жаль, інтригуючий фактаж легенд настільки діє магічно, що навіть чимало відомих дослідників (І. Борщак¹⁰³, А. Яковлів¹⁰⁴, М. Грушевський¹⁰⁵), не вагаючись, приписують Мазепі можливу його дію як незаперечну, дійсну, таку, яка насправді відбулася. «Відслуживши у Самойловича тринадцять літ, — пише М. Дмитренко, — Мазепа не мав навіть десяти тисяч карбованців готівкою, щоб заплатити, власне, «подякувати» небезкорисливому князю В. В. Голіцину за покровительство та допомогу при обранні, а позичив їх у обозного Василя Борковського»¹⁰⁶. Джерела цих сумнівних версій достовірні хіба що в єдиному: голіцинський «натяк» на передколомацькому зібранні щодо Мазепи справді не був безкорисливим.

В. Голіцина апологетично-петрівська історіографія змальовує чорними фарбами як змовника-зрадника Петра І, реакціонера. За свідченням же сучасників-іноземців, це була найосвіченіша людина того часу. Француз Невіль називає його «великим» і зазначає — «у нього одного було більше розуму, ніж в усій Московії»¹⁰⁷. Князь знав кілька мов, у нього була величезна бібліотека. Як фаворит царівни Софії і один з перших урядовців він хотів реформувати існуючий лад насамперед звільненням селян від кріпацтва з передачею їм землі, у його планах було також надання дворянам європейської освіти і т. п.¹⁰⁸.

Коли в результаті військових дій був знищений Чигирин, він продав одне з своїх сіл і виручені гроші передав мешканцям, які втратили свої житла і майно¹⁰⁹. Цей благородний вчинок заслуговує на увагу хоча б з того боку, що царедворця дехто виставляє як ненаситного загарбушого багатія-Магната, який заради грошей міг піти на все.

З Мазепою Голіцина еднали культурні і освітні інтереси. Вони могли без перебільшення говорити на рівних. Оскільки Мазепа часто зустрічався з ним у Москві за дорученням І. Самойловича, то, ясна річ, В. Голіцин добре знав його як людину, як старшину. З огляду на це, головнокомандуючий московською 100-тисячною армією як найвпливовіший державний діяч Московії зробив вдалу ставку на розум, дипломатичний хист, високу культуру. Ці якості мав Іван Мазепа, який підкупляв європейців знанням мов, ерудицією. Інші лідери, по-перше, і були малознані для головуючого на старшинському зібранні, і, по-друге, всі вони (Борковський, Левенець, Лизогуб та інші) проявили себе більше у локальних господарсько-військових справах, ніж державних дипломатично-політичних. Для побудови передової унітарної самодержавної держави В. Голіцину потрібні були надійні однодумці-«європейці» з поглядом у майбутнє, а не старі консерватори з досвідом інтриг, ненаситної розбудови власних та родинних маєтностей, потаємні саботажники дипломатії Москви. У ролі останнього бачився московському урядовцю гетьман Іван Самойлович. І фаворит царівни Софії, якщо не організовує змову проти гетьмана, то сприяє його падінню. У грудні 1687 року лондонський місячник «Модерн Гісторі» навіть сповістив, що Голіцин «вернувся додому без ніяких успіхів та, щоб себе виправдати, оскаржив Самойловича та його сина в «зраді»¹¹⁰. У той же час зарубіжна преса тієї доби за інформаційними джерелами з Москви сповіщає, що обрано «славного вояка», «пана Мазепу, людину великої репутації та відому зі своєї хоробрості»¹¹¹.

Опозиціонерів-змовників на Коломаку найімовірніше не задовольняв вибір Голіцина. Але при всьому цьому вони з ним у той момент мирилися, бо ж зміщено Самойловича та й, зрештою, вони виграли. Активні учасники гетьманського перевороту здобули авторитетні у старшинському середовищі уряди. Так, Костянтин Солонина перед коломацькою радою 25 липня був призначений у Козелець київським полковником, Яків Лизогуб став чернігівським полковником, Степан Забіла —

ніжинським полковником, Родіон Дмитрашка (Райча) — переяславським полковником, Григорій Гамалія — лубенським полковником, Тимофій Олексіїв* (Алексеев) — стародубським полковником¹¹², Федір Жученко** — полтавським полковником, Іван Стороженко — прилуцьким полковником¹¹⁴. За Данилом Апостолом, який порозумівся з опозицією, залишено миргородське полковництво. Зберіг уряд і гадацький полковник Михайло Борохович¹¹⁵, який десь перед 1687 роком змінив М. Галицького.

Крім того, посаду генерального писаря здобув Василь Кочубей¹¹⁶, генеральними суддями призначені Михайло Вуяхевич та Сава Прокопович¹¹⁷, генеральним осавулом — Войца Сербії¹¹⁸, Андрій Гамалія¹¹⁹, генеральним бунчужним — Юхим Лизогуб¹²⁰. Лиш двоє з опозиціонерів практично нічого не виграли від вчиненого перевороту —

В. Борковський і М. Галицький. Вже 15 вересня 1687 року «старшина били челом, чтоб ему, Михайлу, в Малороссийских городѣх не быть, потому что он непостоянной человек»¹²¹. Зарозумілого амбіційного племінника Самойловича вся коаліція переможців залишила поза бортом призначень.

На попередній посаді й при своїх інтересах бачимо генерального обозного. За нього ще пробував хтось*** агітувати на козацькій раді, однак старшини, пам'ятаючи про попередню домовленість, вже діяли за спланованим заздалегідь сценарієм. Коли Голіцин, почувши з натовпу дві кандидатури-пропозиції, запитав повторно у козаків, «кого б вони хотіли мати за свого гетьмана, і всі однодушно відповіли — Мазепу» (Гордон)¹²².

Новообраний гетьман, якби він був головним організатором змови, з допомогою Голіцина зміг би подбати про надійніше оточення, «своїх» полковників. Навопризначені ж вважали Мазепу, мабуть, тимчасовою фігурою, бо, вірогідно, ними інспіровані у тій чи іншій формі у 1688 році протигетьманські козацькі протести. Гетьман доповідав у Москву, «что не только мятежные козаки его, гетмана, за настоящего не почитают, но и сами их начальники послушания ему не делают»¹²³. Особливо проявляли невдоволення козаки Чернігівського полку, який не брав участь у Коломацькій раді. Для них спеціально було надіслано царську грамоту з представленням Мазепи¹²⁴. Як на нашу думку, Опозиційне невдоволення чернігівчан було спровоковане В. Борковським, який жив у Чернігові і мав вплив на місцеву старшину, якою безпосередньо керував як полковник більше 13 років.

Дізнавшись про те, що Д. Апостол на початку 1688 року «пишет к запорожцам без ведома ево гетманского противные на возмущение народу малороссийского письма», гетьман дав наказ арештувати полковника* та його однодумців¹²⁵. У той рік були позбавлені урядів полковницьких Р. Дмитрашка (Райча), К. Солонина, Г. Гамалія, генерального осавула В. Сербії¹²⁶, тобто головні рушії змови проти І. Самойловича 1687 року. Ще через два-три роки відбувається нова хвиля зміщень, в результаті якої полковницькі уряди повертаються попереднім урядовцям або наближеним до них (Л. Полуботку, Д. Горленку, М. Миклашевському, П. Герцику, Г. Карповичу).

ПОДІЛ МАЙНА САМОЙЛОВИЧІВ

На Коломацькій раді Іван Мазепа отримав від царів з рук В. Голіцина не тільки булаву, бунчук, печатку та прапор, а й сорок соболів у двісті рублів та атлас¹²⁷. Москва щедро обдаровувала і пізніше майже щороку свого васала знову ж таки з далекоглядним прицілом: додат-

* Тимофій Олексіїв був полковником у Стародубі у 1676—1678 роках.

** В'яте стає полковником у Полтаві.

*** Мабуть, опозиціонери ще сподівалися повернути хід ради на свій лад.

* Невдовзі цього ж року Д. Апостол був відновлений на уряді.

кові дарунки зверх обов'язкової платні (тисяча золотих червоних на рік) мали забезпечувати у першу чергу його вірність, слухняність та покірність. Царизм демонстрував цим великі гарантії безпеки гетьмана за умови педантичного виконання ним царських указів, настанов і побажань. Старшинські інтриги, доноси, заохочувані Коломацькими статтями, не мали значення для Москви доти, поки гетьман влаштувався її. З перших днів гетьманування І. Мазепа став заручником насаджених йому нерівноправних правил гри в системі автономного політичного устрою і відповідних стандартів поведінки.

Кримський похід був дуже затратним для царської Московії — він обійшовся десь у 560 тисяч рублів¹²⁸. Ідея В. Голіцина частково компенсувати величезні витрати статками гетьмана і пом'якшити економічні проблеми імперії, мабуть, виходила саме з цієї реальії.

Відразу ж після арешту Самойловича він направив для перепису скарбів, майна гетьмана та його близьких у Батурин Микиту Данилова, дяка Андрія Юдіна, в Глухів — Андрія Нікітіна, дяка Михайла Жаденова, в Сосницю — князя Івана Засєкіна, дяка Лева Протопопова, в Кролевець — Михайла Денисова з піддячим, в Стародуб — Івана Іванова з піддячим, в Чернігів — окольничого Федора Шаховського¹²⁹.

21 вересня 1687 року севському воеводі і стольнику Леонтію Неплюєву була направлена царська грамота, згідно з якою він призначався головним відповідальним за опис, збір коштів І. Самойловича в Україні. Виконавцям, які вже робили цю справу, «велено учинить книги, да те книги, за Дьячьєю приписью, привезть с собою в Севеск приедут, и ты б, Окольничий Наш и Воевода, к Нам, Великим Государям, писал и книги и Гетманские и детей его пожитки прислал к Москве с Дьяком с Михайлом Жаденовым, а отписку и описные книги велел подать и взятые пожитки объявить в Приказе Малыя Россия, Наши Царственные болыния печати и Государственных Посольских Дел Оберегателю, Ближнему Боярине, и Наместнику Новгородскому, Князю Василью Васильевичу, да Боярину Нашему, Князю Алексею Васильевичу Голицыну с товарищи»¹³⁰.

Севський воевода Леонтій Романович Неплюєв почав службу у війську в 1654 році, брав участь у двох походах проти поляків і одному проти шведів. Боярин з 1677 року був воеводою у Севську, Переяславі, Києві та інших містах¹³¹. Після його падіння у 1689 році з'ясувалося, що він «ратным и уездным людям, чинил много разорение и убытки»¹³², брав хабарі, додаткові податки.

Гетьман Самойлович у 1684 році просив царських урядовців, «чтоб приказали зятю моему быть в Киеве воеводою, а в товарищах послали бы окольничего Леонтия Романовича Неплюева: Он человек добрый, в этих краях жить умеет, зять мой при нем учился бы»¹³³.

Після смерті дочки гетьмана у 1685 році воевода разом з І. Мазепою виконував невдачну місію — забрав посаг у П. Шереметьєва. Вже тоді він, очевидно, мав уявлення про статки Самойловичів і накинув на них оком.

При тих чи інших політичних інтересах В. Голіцина, змовників-старшин Л. Неплюєв від падіння І. Самойловича теж передбачав передусім зиск. 11 листопада 1687 року у Севську за звинуваченням воеводи був страчений за «воровские затайные и непристойные слова» син скинутого гетьмана, чернігівський полковник Григорій Самойлович. С. Величко справедливо називає головну причину його забиття — «коли б Гетьманича відпустили за монаршим указом на волю, то він міг би доправлятися в нього, Неплюєва, свого добра та скарбів, які той забрав у війську з ним, Гетьманичем»¹³⁴. При арешті ж Г. Самойловича севський воевода провів конфіскацію всього полковницького обозу¹³⁵. У цьому зв'язку дивними видаються висунуті окремими дослідниками щодо Мазепа звинувачення як головного ініціатора загибелі гетьманича¹³⁸.

Описувачі майна Самойловичів та їхні рідні теж не все заносили в описові книги. Так, 16 вересня 1687 року царі отримали з Переяслава розшукову справу на воеводу Василя Мясного, який старався забезпечити конфіскованим у першу чергу себе¹³⁷.

1 листопада 1687 року відбувся розподіл конфіскованого. У гетьманській резиденції, як сповіщається в московському акті, «столник и воевода Семен Протасьевич Неплюев, да дяк Михайло Жеденев, да з ними генералная старшина, судьи Михайло Вуяхевич да Сава Прокопов, да киевский полковник Константин Солонина, да полтавского полку обозный Прокоп Левенец, да лубенской сотник Андрей Яковлев, да Батуринской канцелярии Сава Степанович, Ивана Самойлова и детей ево Гришковы и Якушковы животы, червонные золотые, и таляры, и мелкие серебряные денги, серебряную посуду, списав все имянно, разделили на две половины; и одну половину червонных золотых и талярей и мелких денег и серебряной посуды он столник и воевода и дяк приняли в казну великих государей и великой государыни, их царского величества, а другую половину червонных золотых и талярей и мелких денег и чехи, сколько их объявилось, все, также и платье всякое, соболье и лисье, и золотное, и бархатное, и отласное, и камчатое, и материи и золотыи и толковый и всякия Ивана Самойлова и детей ево Гришковы и Якушковы животы, и лошади и всякую скотину отдали в казну ж великих государей и великие государыни благоверные царевны, их царского величества, в войсковой скарб войска запорожского обоих сторон Днепра гетману Ивану Степановичю и генералной старшине и всему войску запорожскому на жалованье их же царского величества малороссийских городов ратным людем»¹³⁸.

З пожитків гетьмана взято у царську казну 2458 золотих червоних, 23 725 єфимків, 1145 левків, 1907 рублів дрібних грошей, срібного посуду вагою 15 пудів, двадцять вісім фунтів, сім золотників з половиною тощо¹³⁹. Дещо інші відомості подає військовий канцелярист С. Величко, який мав можливість, як вказує, бачити відповідні документи. Ось що він пише про цю справу:

«Сталоя отож за тим указом, що всі Самойловичеві й синів його скарби та срібло, що були в Батурині разом з військовим скарбом, розділено навпіл у кам'яній скарбниці в гетьманському дворі і за кілька день переважено на шалях, бо, лічачи їх велику кількість, треба було б багато забавити часу. Розділивши отак, одну частину згаданий царський посланник забрав на Москву, а друга частина лишилась у скарбниці у Батуринському замку в гетьманському дворі на військо. Що з тих скарбів перед розділенням та після розділення скарбниці й у дворі гетьманському вкрадено ближніми гетьманськими слугами, а може, й забрали їх за гетьманським указом та перенесли на інше місце, то про те не відомо нічого, але, певна річ, їх було більше, ніж описується, бо коли б там вони були всі, то за тиждень їх не можна було б розважити та розділити навпіл. А що лишилося на козацьке військо, те я виписав з одного тодішнього скарбового реєстру, який трапилося мені побачити у військовій канцелярії, і кладу тут для наочності. В тому реєстрі було написано, що знайшлося наявних червоних золотих 22251, талярів битих 22 855, левів 566, срібних копійок 7533, золотих і шагів 9, чехів 204 210 золотих. Поклавши відтак червонний, як тоді бувало, по 6 золотих, вийде сума 133 506 золотих, а поставивши таляри по 3 золоті, вийде 68 565 золотих. Леви поклавши по копій, як тоді ходили, вийде 1 415 золотих. Склавши ж тут всю суму до купи і прилічивши до неї ту дрібну чехову й копійчану суму, дістанемо всього 415 029 золотих і дев'ять шагів. А про те, що написав я вище: скарби покрадено Мазепиними слугами, дивуватися не треба, бо я бачив у тому-таки грошовому реєстрі безіменний запис про покрадення скарбу. І ближні слуги та кривні Мазепині, котрі були перед його гетьманством увіч убогі, невзабарі при гетьмані

своєму стали багатими, маючи по кільканадцять і кількадесят тисяч золотих грошей, окрім срібла та інших дорогих речей. Із тих ближчих слуг для кращої вірогідності згадаю двох: покойового Запорожця і целюрика. Скільки ж лишилося срібних столових креденсів і всіляких дорогих золотих та срібних спеціалів клейнодів, перлин та іншого каміння, шабель, кульбак, рондів, пістолетів, янчарок, панцирів та інших всіляких військових ризштунків, також міді, цини, стад і безліч усілякої скотини, про те мені невідомо, однак відомо, що те все дісталось не ко- му іншому, тільки Мазепі»¹⁴⁰.

Якщо зробити за способом Величка підрахунки коштів, які надійшли до церковної казни, то вийде близько 100 тисяч золотих. Отже, гетьманському уряду дісталось у чотири рази більше? Цифра ця, певно, дещо менша. І ось чому. Коштовностей, майна та грошей на суму 21 390 рублів отримали ще безпосередньо князь В. Голіцин та Л. Неплюєв¹⁴¹ протягом кінця 1687—літа 1689 років. 2 грудня 1689 року гетьман надіслав з своїм дворецьким Романом Висоцьким государям «Роспись вещей, которые в разных временах даны от меня, Ивана Мазепы, Гетмана, с начала уряды Гетманскаго, во всі времена Князю Василью Голицину»¹⁴². Дехто трактує її як розписку — документ про хабар генерального осавула на гетьманство.

«З цього повідомлення видно, що при зміщенні Самойловича діяли хабарі, дані або обіцяні Мазепою сильному временщику»¹⁴³, — зазначає М. Костомаров. Разом з тим «Роспись» аж ніяк не свідчить про якісь зобов'язання гетьманського осавула у липні 1687 року. У 1689 році після падіння царівни Софії В. Голіцина без суду і слідства відправили у заслання, а вже потім шукали доказів його вини. Царедворця абсурдно і голосливо звинуватили у тому, що він взяв за поразку у Другому Кримському поході хабар у кримчан¹⁴⁴. Потрібні були ще додаткові свідчення його вини. Партія переможців вирішила проревізувати розподіл коштів з скарбу Самойловича, сподіваючись знайти красномовні докази щодо зловживання Голіцина. 10 листопада у Севськ новому воеводі Івану Леонтьєву була надіслана царська грамота¹⁴⁵ дати пояснення з приводу перевезення конфіскованих цінностей, грошей. У відповідь він писав, що до Москви «скільки чого порознь послано, того в отписке их не написано»¹⁴⁶. У Малоросійському приказі все ж були знайдені деякі документи про вивезене, його розподіл¹⁴⁷. Пояснення у цій справі давав і Мазепа. 24 грудня 1689 року він сповіщав царських урядовців, що передав В. Голіцину «денег готовых червонных золотых копейками и ефимками 11 000 рублев. Серебра, в розных посудах, 3 пуда, 12 фунтов. Серьги алмазные 1 200 р. Другое зарукавье алмазное 400 рублей. Перстень алмазный 200 р. Перстень яхонтовой 50 р. Ковш золотой 100 червонных. Лошка золотая, да пара ножей с яхонты червчетыми, в ковчежці 120 р. 3 сабли турские, в том же числе 2 с. изумруды, 3 с. червчетыми яхонты 900 р.

Завіс алтабасной к постелі, другой золотоглавой, ціна им 400 рубл. Шатер турской новой 300 р. різного цвіту золотоглавов 40 аршин, по 8 р. ар. и того 320 р. 3 лошади турские с наряды 1000 рублей. То дано неволею больше, нежели волею с подущения и безпрестанных погрозов Леонтья Неплюева. А всего 17. 390 р.»¹⁴⁸.

Остання заувага, як бачимо, ніби пом'якшує дії Голіцина і перекладає вину з недавнього патрона на севського воеводу. Тут ще й додається: «Леонтию Неплюеву выдано 2000 червонных золотых, да 500 ефимков. В клейнотах, и есть, в запанах, в персях, так лошадыми и саблями и матеріями на 2 000 р.»¹⁴⁹.

Насправді ж ніякого криміналу у згаданому не було, хоч Петру I і його оточенню хотілося все це видати у негативному світлі. За Коломацькими статтями, а потім царським указом від 21 вересня 1687 року половину скарбу Самойловича І. Мазепа мав передати через Л. Неплю-

ева В. Голіцину та його сину Олексію для казни. Таким чином це була цілком «законна» конфіскаційна акція, підкріплена рішенням царівни Софії. Інша справа, що її московські учасники, користуючись владними повноваженнями і безконтрольністю, могли розпорядитися конфіскованим на свій розсуд. І. Мазепа як повністю залежний від Москви васал в умовах осені 1687 року не міг активно впливати на їх дії, до того ж, займатися контрольними функціями. Водночас як керманіч він був зацікавлений зменшити межі контрибуції для Гетьманщини. І це вдалося, оскільки керуючі цим процесом (Л. Неплюєв, В. Голіцин) поживилися з царської частки, не внесеної до реєстрів. Гетьманський уряд тоді нікого не звинуватив у зловживанні, бо таким чином залишився у більшому прибутку, ніж мав би при ретельному обліку майна Самойловичів. За нашими оцінками, завдяки комбінаціям Мазепи Москва чи й отримала третину конфіскованого у Самойловичів.

Під час Бендерівської комісії 1709 року соратники, дискутуючи про статки померлого гетьмана та військову казну, зазначали таке: «Між Самойловичем і гетьманшею часто були сварки, тому він почасти розділив свій скарб між приятелів на сховок, почасти вложив до військового скарбу, почасти поховав у землю. Одначе одно й друге перейшло до рук Мазепи... В руки Мазепи звернули все повірене собі сповідник Самойловича Василь і пок. Лисиця, Ялоцький і Турянський»¹⁵⁰. З їх згадок також випливало, що «ясновельможний гетьман Мазепа без згоди запорозького війська передав багато скарбів гетьмана Самойловича до Москви кн. Голіцинові за надане собі гетьманство, але не всі, а тільки частина в простій московській монеті, не в золоті й сріблі та дорогому камінні, дісталася ненаситній московській жахливості»¹⁵¹. Тоді ж племінник гетьмана А. Войнаровський спростував ці голосливі твердження тим, що з присутніх у Бендерах старшин у 1687 році лише «Ломиковський і теперішній прилуцький полковник уже жили в тім краї, проте не займали, як у теперішньому часі, військового становища. Перший під назвою дворака був при боці гетьмана, другий довго колись держався канцелярії, та ні одного з них не допущено знати щось глибше»¹⁵². У 1688—1689 роках, пояснював претендент на кошти військового скарбу, Мазепа дійсно давав дарунки Голіцину тому, що «задля малолітності царя він тримав у руці кермо держави й уладжував справу по своїй волі»¹⁵³. Старшина сама далі підтверджувала ці зізнання про те, що гетьман мав великі видатки в Москві у 1688 році і пізніше, аби там не підтримали донощиків на нього, опозиціонерів, зокрема Михайла Галицького, Полуботка, Дмитрашка¹⁵⁴. Як зазначив у своєму щоденнику П. Гордон, «18 травня 1688 р. прибув у Москву переяславський полковник Дмитрашко з приводу одного порожнього проекту; він був добре прийнятий і перед ним дуже притворялися. Між тим на засіданні Таємної ради було вирішено затримати його в Москві, щоб позбавити його можливості підняти повстання проти Мазепи і викликати заворушення, бо він був дуже діяльна людина і не особливо добре ставився до гетьмана. Дмитрашка проти всякого очікування відпустили. Гетьман написав, що для попередження заворушення в Україні його слід під тою чи іншою причиною затримати в Москві. Однак він знайшов засіб відкрити собі зворотній шлях. І в Москві вважали непоганою ідеєю зробити полковників більш незалежними від гетьмана і не дозволяти, щоб нішній гетьман знову отримав таке значення і таку силу, які мав його попередник»¹⁵⁶.

І. Мазепа щедрими заохоченнями московських урядовців, В. Голіцина намагався змінити існуючий настрій на власну користь. Царська сім'я при цьому не потерпіла від подібних зловживань, використання прихованих коштів Самойловича. Поділ майна скинутого гетьмана — ідея В. Голіцина. Вирішив би він інакше — коштовності, гроші Самойловича та його рідні перейшли б до військового скарбу Гетьманщини.

До речі, великі государі (за рішенням царівни Софії) отримані в казну срібло, золото, червінці розподілили на свій розсуд в основному між приближеними, зокрема видана плата у такий спосіб окольничому Венедикту Змєєву, думному дяку Ємельяну Українцеву та іншим¹⁵⁶. Крім діамантів, В. Голіцин отримав тисячу селянських дворів¹⁵⁷.

Не забута й українська старшина. 11 травня 1688 року І. Мазепа повідомляв генеральному обозному Василю Борковському, що за його проханням з конфіскованого майна «монархи наши изволили милостиво указати, абы всякому з старшины и полковников по моему гетманскому рассмотрению учинено пристойное удовольствование, межи иными те-ды особами Вашей милости вдѣлити казалисмо по двадцяти гривень срібра в работі доброй будучого, из сукон: кунтуш ластровый собольий обшитый и жупан ластровый, якіс то річи через умисльного нашого по-сланого Івана Бистрицкого посилаем в дом Вашей милости»¹⁵⁸.

Джерела та література:

1. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. — Київ, 1993. — С. 80.
2. Смолий В. Іван Мазепа / Володарі гетьманської булави. — Київ, 1994. — С. 389; Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.). — Київ, 1995. — С. 165.
3. Вишневський Л. Мазепа: історія життя і зради / Наука і суспільство. — 1985. — № 9 — С. 34.
4. Борщак І. Мазепа — людина й історичний діяч / Літературна Україна. — 1990. — 1 листопада. — С. 6.
5. Зеркаль С. Руїна козацько - селянської України в 1648 — 1764 — 1802 роках. — Нью-Йорк, 1968. — С. 147.
6. Холмський І. Історія України. — Нью-Йорк, 1971. — С. 243.
7. Заруба В. Украинское казачье войско в борьбе с турецко - татарской агрессией (последняя четверть XVII в.), — Харьков, 1993. — С. 89.
8. Там само. — 90.
9. Дорошенко Д. Нарис історії України. — Київ, 1992. — Т. 2. — С. 98.
10. Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.). — С. 162.
11. Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев / Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — Киев, 1888. — С. 33.
12. Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 145.
13. Там само.
14. Соловьев С. Сочинения в восемнадцати книгах. — Москва, 1991. — Кн. VII. — Т. 13 — 14. — С. 382.
15. Там само.
16. Там само.
17. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — Київ, 1994. — С. 485.
18. Там само — С. 484—485.
19. Востоков А. К истории первого Крымского похода / Киевская старина. — 1886. — № 2. — С. 277.
20. Там само.
21. Белов Е. Русская история до реформы Петра Великого. — Спб., 1895. — С. 443.
22. Там само.
23. Рігельман О. Вказана праця. — С. 486.
24. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Спб., 1905 — Кн. 6 — Т. 15. — С. 357.
25. Там само.
26. Примечание к именной переписке малороссийских гетманов / Белозерский Н. Южнорусские летописи. — Киев, 1856. — Т. 1. — С. 137.
27. Чернігівський літопис / Сіверянський літопис. — 1996. — № 4. — С. 113.
28. Шевченко Ю. Позика в упира, або Чернігівський епізод кар'єри Івана Мазепи / Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 59.
29. К истории края. Из фамильного архива А. И. Ханенка. Письмо гетмана Іоанна Мазепы к пану Василю Дуброховскому, обозному войска их Царского Пресветлого Величества Запорожского Генеральному / Черниговские губернские ведомости, — 1888, — № 27. — 31 марта.
30. Вишневський Л. Мазепа: історія життя і зради. — С. 34.
31. Сергієнко Г. Іван Самойлович / Володарі гетьманської булави. — С. 379.
32. Дневник Патрика Гордона / Русская старина. — 1916. — Май. — С. 300.

33. Там само. — С. 301.
34. Майков П. Предисловие / Русская старина. — 1916. — Январь.
35. Мацьків Т. 1687 — 1709 : неупереджені свідчення західноєвропейських сучасників / пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 34.
36. Шугасвський В. Дари Юрія - Василя Дуніна - Борковського / Науковий збірник за рік 1925. — Київ, 1926. — Т. XX. — С. 59.
37. Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Киев, 1908. — Т. 1.
38. Там само. — Киев, 1914. — Т. 4. — С. 478.
39. Дневник Гордона во время его пребывания в России / Русская старина. — 1916. — Март. — С. 409.
40. Окиншевич Л. Центральні станови України - Гетьманщини XVII — XVIII вв. — Київ, 1929. — Частина 1. — С. 74.
41. Рігельман О. Вказана праця. — С. 481.
42. Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский. — Киев, 1893. — С. 1.
43. Там само. — С. 3.
44. Там само. — С. 17.
45. Савицкие Андрей и Александр. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII—XVIII в. — Киев, 1890. — С. 120.
46. Там само. — С. 123.
47. Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский. — С. 22.
48. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи (упорядник та автор передмови В. Станіславський). — Київ, 1996. — С. 84.
49. Рігельман О. Вказана праця. — С. 487.
50. Довідник з історії України. — Київ, 1993. — С. 117.
51. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960. — С. 36.
52. Там само.
53. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. — Киев, 1882. — С. 1.
54. Там само. — С. 2.
55. Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Киев, 1908. — Т. 1. — С. 238.
56. Маркевич Н. История Малороссии. — Москва, 1842. — Т. 2. — С. 304.
57. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш - Каменским и изданные О. Бодянским. — Москва, 1858. — Часть 1. — С. 298.
58. Там само. — С. 300.
59. Там само. — С. 301.
60. Павленко С. Твоя правда, Іване Мазепо! / Голос України. — 1996. — 6 липня, — С. 8.
61. Мищик Ю. Невідомі документи Івана Мазепи / Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 56.
62. Дневные записи генерала Патрика Гордона / Русская старина. — 1917. — Февраль. — С. 314 — 315.
63. Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. — Харків, 1930. — Т. 1. — С. 117.
64. Оглоблин О. Вказана праця. — С. 28.
65. Українська поезія. Середина XVIII ст. — Київ, 1992. — С. 128.
66. Там само. — С. 597.
67. Шевчук В. Козацька держава. — Київ, 1995. — С. 144.
68. Величко С. Літопис. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 343.
69. Там само. — С. 341.
70. Там само.
71. Соловьев С. Вказана праця. — С. 388.
72. Там само.
73. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Книга шестая. — С. 363.
74. Літопис Самовидця. С. — 144.
75. Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 345.
76. Там само.
77. Лучицкий И. Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 году / Киевская старина. — 1884. — Июнь. — С. 308.
78. Мельник Л. Гетьманство Івана Самойловича (1672 — 1687) / Історія України. — 1997. — № 5. — С. 3.
79. Рігельман О. Вказана праця. — С. 482.
80. Liepziger Post - und Ordinar Zeitung. — 1687. — 13 sentember; Sonntag Posicion. — 1687. — 38 voche. — Ibidem.
81. Оглоблин О. Вказана праця. — С. 30.
82. Історія Русів. — Київ, 1991. — С. 236.
83. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII — XVIII в. Киев, 1884. — С. VII — VIII; Величко С. — Літопис. — Т. 2. — С. 344.
84. Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996. — С. 8.
85. Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 344.
86. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 1 / Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 13.

87. Лазаревский А. Очерки и документы по истории Малороссии. — Киев, 1899. — С. 24.
88. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 2 / Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С. 19.
89. Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 12.
90. Яковлів А. Українсько - московські договори в XVII — XVIII віках / Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 127 — 128.
91. Там само. — С. 128.
92. Там само.
93. Величко С. — Т. 2. — С. 360.
94. Окиншевич Л. Центральні установи України - Гетьманщини XVII — XVIII вв. — С. 43.
95. Яковлів А. Українсько - московські договори в XVII—XVIII віках. — С. 129
96. Окиншевич Л. Центральні установи України - Гетьманщини XVII — XVIII вв. — С. 43
97. Історія Русів. — С. 236.
98. Бантыш - Каменский Д. История Малой России. — Киев, 1993. — С. 557.
99. Маркевич Н. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян. — Киев, 1991. — С. 79.
100. Ж-ій Іосиф. К истории края. Легенда об одном из полковников Малороссии Барковском / Черниговские губернские ведомости. — 1888. — № 91.
101. А. Л. Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский / Киевская старина. — 1894. — Март. — С. 533.
102. Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300 - літтю Чернігова. — Чернігів, 1992. — С. 115.
103. Мазепа — людина й історичний діяч. — Київ, 1991. — С. 14.
104. Яковлів А. Українсько – московські договори в XVII—XVIII віках. — С. 123
105. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — Киев, 1991. — С. 229.
106. Дмитренко М. Скарби і спадщина гетьмана / Культура і життя. — 1991. — 7 вересня. — С. 6.
107. Нечаев В. Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи / Три века. Россия от смуты до нашего времени. — Москва, 1991. — Т. 2. — С. 195.
108. Там само. — С. 196.
109. Щербальский П. Правление царевны Софии. — Москва, 1856. — С. 105.
110. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 — 1709. — Мюнхен, 1988. — С. 113.
111. The London Gazette. — 1687. — № 2283. — 3 — 6 October.
112. Лазаревский А. Очерки и документы по истории Малороссии. — С. 23 — 24.
113. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 2 / Там само. — С. 19.
114. Стороженко Н. Полковник прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Сто-роженки / Киевская старина. — 1890. — Апрель. — С. 169.
115. А. Л. Михайло Борохович — гадяцький полковник (1687 — 1704). Б. М. і б. р. — С. 1 — 5.
116. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий / Русский архив. — 1876 — № 12. — С. 440.
117. Окиншевич Л. Центральні установи України- Гетьманщини XVII— XVIII вв. — С. 117.
118. Костомаров Н. Мазепа. — Москва, 1992. — С. 29.
119. Кривошея В. Українська козацька старшина. — Київ, 1997. — С. 9.
120. Там само. — С. 10.
121. Источники малороссийской истории. — Часть I. — С. 327.
122. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII вв. — С. 74.
123. Рігельман О. Вказана праця. — С. 500.
124. Там само.
125. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — Авгсбург, 1948. — С. 7.
126. Кривошея В. Українська козацька старшина. — С. 9.
127. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 557.
128. Нечаев В. Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софии / Там само. — С. 175.
129. Источники малороссийской истории. — Часть 1. — С. 322.
130. Источники малороссийской истории. — Часть I. — С. 329 — 330.
131. Алексеев В. Брянский фаворит царевны Софьи. — Брянск, 1992. — С. 66.
132. Там само. — С. 65.
133. Соловьев С. Сочинения в восемнадцати книгах. — Книга VII. — С. 366.
134. Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 364.
135. Там само. — С. 345.
136. Колісник Г. Мазепа та інші / Слово Просоїти. — 1996. № 11. — С. 21.

137. Источники малороссийской истории. — Часть I. С. 330.
138. Иетровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. — С. 356.
139. Там само. — С. 324.
140. Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 362.
141. Источники малороссийской истории. — Часть I. — С. 336.
142. Там само. — С. 326.
143. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Книга шестая, — С. 360.
144. Шабельский П. Правление царевны Софии. — С. 127.
145. Источники малороссийской истории. — Часть I. — С. 324.
146. Там само.
147. Там само. — С. 324 — 326.
148. Источники малороссийской истории. — Часть I. — С. 336.
149. Там само.
150. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи / Мазепа. Збірник. — Варшава, 1938. — Т. 1. — С. 127.
151. Там само. — С. 112.
152. Там само. — С. 128.
153. Там само. — С. 117 — 118.
154. Там само. — С. 131.
155. Tadeych des generals Patrik Gordon. — Peterbur. 1851. — Wol II — S. 218, 220.
156. Павленко С. Твоя правда, Іване Мазепо! / Голос України. — 1996. — 6 липня.
157. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — С. 557.
158. Черниговские губернские ведомости. — 1888. — № 27.

